

Marcin Zaborski

„Specjalne” sądy wojskowe w Polsce w latach 1944–1955 (Wojskowy Sąd PKP, Wojskowy Sąd KBW oraz Wojskowe Sądy Rejonowe)

Palestra 49/3-4(555-556), 161-171

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z DZIEJÓW WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Marcin Zaborski

„SPECJALNE” SĄDY WOJSKOWE W POLSCE W LATACH 1944–1955 (Wojskowy Sąd PKP, Wojskowy Sąd KBW oraz Wojskowe Sądy Rejonowe)

Zagadnienia wstępne

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że tytuł niniejszego opracowania dotknięty jest logicznym błędem tautologii. Wszak, jak powszechnie wiadomo, wszystkie sądy wojskowe są właśnie *sądami specjalnymi* (względnie *szczególnymi*), tak więc używanie nazwy *specjalne sądy wojskowe* jest niewłaściwe.

Tak jednak nie jest. Opracowanie niniejsze dotyczy bowiem tylko niektórych rodzajów sądów wojskowych istniejących w Polsce po 1944 r. Cechą charakterystyczną praktyki ustroju sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955 było bowiem występowanie znacznej liczby sądów, które nie były przewidziane ani w przepisach podstawowego aktu prawnego dotyczącego ustroju sądów wojskowych, a mianowicie dekretu PKWN z 23 września 1944 r. *Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej* (dalej: *pusw*)¹, ani innych aktach prawnych o randze ustawy. Wśród tych sądów można wyróżnić takie, które nie były w *pusw*

¹ Dekret PKWN z 23 września 1944 r. *Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej*, Dz.U. 1944, nr 6, poz. 29. Wszystkie akty dotyczące ustroju sądów wojskowych, które powstały czy to w ramach tzw. Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, czy to w okresie *Polski Ludowej*, odrzuciły podział, strukturę i organizację sądów wojskowych, obowiązującą na gruncie dekretu z 29 września 1936 r. *Prawo o ustroju sądów wojskowych*. A był to podział jasny, czytelny i klarowny. Zgodnie z art. 8 tego dekretu najniższą instancją sądów wojskowych tworzyły wojskowe sądy rejonowe i wojskowe sądy marynarskie (właściwe w sprawach o *causae minores*). II instancję stanowiły wojskowe sądy okręgowe i sądy admirałskie (właściwe w sprawach o *causae maiores* oraz stanowiące sąd odwoławczy dla orzeczeń wydanych przez wojskowe sądy I instancji). Naczelnym sądem wojskowym był natomiast NSW, działający

przewidziane wyraźnie, lecz istniała możliwość utworzenia ich w oparciu o przepis art. 17 pusw (możność utworzenia przez NDWP – MON sądu wojskowego przy innej jednostce wojskowej niż armia, okręg, admiralicja, korpus i dywizja) oraz takie, których utworzenie nie było w ogóle możliwe i nie znajdowało podstawy prawnej. Wśród tej pierwszej grupy należy wymienić *Wojskowy Sąd PKP* oraz *Wojskowy Sąd KBW*, natomiast wśród tej drugiej grupy całą sieć *wojskowych sądów rejonowych*.

Pierwszą cechą wspólną *specjalnych* sądów wojskowych wszystkich rodzajów była podległość w trybie nadzoru bezpośrednio Najwyższemu Sądowi Wojskowemu (bez podlegania bezpośrednio sądom II szczebla, czy to armijnym, czy to okręgowym, a tylko pośrednio NSW).

Drugą cechą wspólną tych sądów było istnienie ich poza schematem ustalonym w art. 12 pusw, przewidującym trójszczeblową organizację sądów wojskowych². *Specjalne* sądy wojskowe nie były ani sądami wojskowymi I szczebla, ani sądami wojskowymi II szczebla³, ani sądami wojskowymi III szczebla. Były to sądy *innego rodzaju*. Lokowały się poza strukturą sądów wojskowych przewidzianą w pusw. Z tego jednak względu, że cały pion sądów wojskowych określa się mianem *sądów specjalnych*, przeto WS PKP, WS KBW oraz WSR-y były więc swoistymi *sądami specjalnymi w sądownictwie specjalnym*.

przede wszystkim jako sąd odwoławczy, rozpoznający środki odwoławcze od orzeczeń wojskowych sądów okręgowych i wojskowych sądów admirałskich. Struktura sądów wojskowych na gruncie przepisów z 1936 r. była klasyczną strukturą instancyjną.

² Przepis art. 12 pusw stanowił, że wojskowymi sądami I szczebla były: wojskowe sądy dywizji, wojskowe sądy korpusów, wojskowe sądy garnizonów oraz wojskowe sądy marynarskie; sądami wojskowymi II szczebla: wojskowe sądy armii, wojskowe sądy okręgowe, wojskowy sąd admiralicji; sądem wojskowym III szczebla: Najwyższy Sąd Wojskowy. Konsekwencją przepisów pusw wprowadzających możliwość powołania aż siedmiu – poza NSW – rodzajów sądów wojskowych (z tym że sądów każdego rodzaju mogło być nawet kilkanaście w tym samym okresie – w oparciu o art. 12 § 1), a nadto nieograniczonej w praktyce liczby innych sądów – w oparciu o art. 17 pusw, była bardzo duża liczba istniejących naraz sądów wojskowych, a szczególnie w 1945 r. Np. jak wynika z *rozdzielnika*, wg którego odbywał się obieg dokumentów w strukturach sądownictwa wojskowego, a także ze sprawozdań prezesa NSW – w 1945 r. istniało aż 45 (sic!) różnorodnych sądów wojskowych. Zob.: CAW, 929/63/99, k. 9–11 – sprawozdanie nt. *Kara śmierci w orzecznictwie sądów wojskowych* prezesa NSW, płk. Aleksandra Michniewicza.

³ Za błędną uważam tezę Bogdana Dziecioła, że WSR-y to były wojskowe sądy wyższego rzędu, mimo tego, że ich *rzeczowy zakres działania* zrównano z tym zakresem WSO, a nadto że podlegały bezpośrednio NSW. Zob.: B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, rozprawa doktorska napisana w Zakładzie Historii Polski Ludowej Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR pod kierunkiem doc. hr. R. Hałaby, praca uhonorowana nagrodą III stopnia Ministra Spraw Wewnętrznych w dniu 7 października 1977 r., WIH, MiD, IV/96/186, s. 213. Teza ta nie jest oparta na żadnych konkretnych przesłankach, przeczy jej m.in. treść rozkazu organizacyjnego nr 023/org. z 20 stycznia 1946 r.

Wojskowy Sąd Polskich Kolei Państwowych

Jako pierwszy ze *specjalnych* sądów wojskowych powstał Wojskowy Sąd Polskich Kolei Państwowych. Przyczyną prawną (bo nie: „podstawą prawną”) jego utworzenia były przepisy dekretu z dnia 4 listopada 1944 r. o *militaryzacji Polskich Kolei Państwowych*⁴. Na mocy tegoż dekretu zmilitaryzowano PKP, poddano je zwierzchnictwu NDWP, osoby zatrudnione w PKP uznano za zmobilizowane do wojskowej służby komunikacji kolejowej, poddano przepisom KKWP z 1944 r., a co najistotniejsze – poddano je podsądności sądów wojskowych.

W konsekwencji powyższego utworzono – na mocy pkt. 4 rozkazu organizacyjnego nr 72/org. NDWP z 25 listopada 1944 r.⁵ – Sąd Wojskowy Polskich Kolei Państwowych. W rozkazu tym (w pkt. 5) nakazano sformować nowy sąd do 15 grudnia 1944 r.

W dniu 30 listopada 1944 r. na szefa sąduznaczono mjr. Aleksandra Tomaszewskiego, zaś jednym z sędziów został ppor. Zdzisław Gołębiowski. Obaj w późniejszym okresie byli sędziami NSW, a mjr Aleksander Tomaszewski nawet wiceprezesem tego sądu.

Siedzibą sądu początkowo był Lublin, zaś od 14 lutego 1945 r. Warszawa. Planowano powołanie łącznie 10 Wojskowych Sądów PKP, ostatecznie jednak doszło do powołania – na podstawie rozkazu NDWP z 28 listopada 1946 r. i zarządzenia wykonawczego szefa DSS MON – dwóch delegatur (wydziałów zamiejscowych): we Wrocławiu (z tymczasową siedzibą w Katowicach) i w Poznaniu. Delegatury zaczęły działać w dniu 1 lutego 1947 r.⁶

Militaryzacja PKP wygasła *ipso iure* z dniem uchylecia stanu wojny, tj. z dniem 17 grudnia 1945 r., tak bowiem ramy tej militaryzacji określił przepis art. 1 dekretu z dnia 4 listopada 1944 r. Drogą faktów dokonana militaryzacja PKP została jednak utrzymana aż do dnia wejścia w życie ustawy z 1 lipca 1949 r. o *zniesieniu militaryzacji Polskich Kolei Państwowych*, tj. do 20 lipca 1949 r. Na podstawie art. 1 tej ustawy w sposób wyraźny zniesiono militaryzację PKP, zaś na mocy art. 2 przywrócono podsądność pracowników PKP sądom powszechnym. Konsekwencją tej ustawy było zlikwidowanie Sądu Wojskowego PKP, wraz z wydziałami zamiejscowymi w Poznaniu i Wrocławiu, na mocy rozkazu szefa DSS MON z

⁴ Dekret PKWN z 4 listopada 1944 r. o *militaryzacji Polskich Kolei Państwowych*, Dz.U. 1944, Nr 11, poz. 55.

⁵ *Rozkaz organizacyjny nr 72/org. NDWP z 25 listopada 1944 r.*, CAW, IV-501.1/A.138; k. 231; CAW, IV-501.1/A.139, k. 39–41; CAW, III-1.303, k. 50–51; CAW, III-433.44, nr karty nieczytelny. Rozkaz ten został opublikowany (w:) L. Ponahajba (red.) i inni, *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych*, t. I, Warszawa 1958, s. 267–268 oraz (w:) J. Polan-Haraschin, *Organizacja sądownictwa i prokuratury w Wojsku Polskim*, Kraków 1961, s. 189–190.

⁶ B. Dziecioł, *Wojskowy Sąd Polskich Kolei Państwowych*, mps, WIH, MiD, IV/96/191, s. 12.

10 sierpnia 1949 r.⁷. Należy zadać pytanie: czy w okresie od ustawowego zniesienia militaryzacji PKP (choć przecież bezprzedmiotowego, bo podstawa prawna militaryzacji PKP ustała w dniu 17 grudnia 1945 r.), tj. od 20 lipca 1949 r. do 10 sierpnia 1949 r., Wojskowy Sąd PKP nadal działał i orzekał?

Wojskowy Sąd Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego

Drugim w kolejności *specjalnym* sądem wojskowym był Wojskowy Sąd Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. WS KBW sformowano na podstawie rozkazu organizacyjnego nr 0128 NDWP z 24 maja 1945 r.⁸, na bazie organizacyjnej Wojskowego Sądu Polowego 4 DP. W dniu 29 maja 1945 r. NDWP zatwierdził etat sądu. Na mocy rozkazu NDWP nr 389 z 5 czerwca 1945 r. na stanowisko szefa sądu został mianowany ppłk Konstanty Lasota, zaś sam WS KBW rozpoczął działalność w II połowie czerwca 1945 r. Należy przy tym pamiętać, że KBW mieścił się w strukturach MBP, a nie w strukturach wojska.

Rozkazem MON i MBP z 22 czerwca 1946 r. funkcjonariuszy KBW poddano orzecznictwu nowopowstałych wojskowych sądów rejonowych. Równocześnie na mocy zarządzenia szefa DSS MON nr 4 z 25 czerwca 1946 r. Wojskowy Sąd KBW przemianowano na Wojskowy Sąd Dowództwa KBW, ograniczając jego kompetencje do orzekania tylko w sprawach funkcjonariuszy z dowództwa KBW oraz tych jednostek korpusu, które stacjonowały w Warszawie i okolicy, tj. batalionu wartowniczego, batalionu łączności, kolumny samochodowej, eskadry lotnictwa i pułku zmotoryzowanego⁹. Rozformowanie SW KBW nastąpiło w dniu 31 grudnia 1948 r.¹⁰.

Wojskowe sądy rejonowe

Największe znaczenie, nie tylko spośród *specjalnych* sądów wojskowych, ale także spośród wszystkich sądów wojskowych lat 1944–1956, miały wojskowe sądy

⁷ B. Dzieciół, *Wojskowy Sąd Polskich Kolei Państwowych*, dz. cyt., s. 14. O WS PKP zob. też: A. Wołowski, *Sądownictwo polskich formacji wojskowych na froncie wschodnim (1943–1945)*, rozprawa doktorska napisana w AON pod kierunkiem prof. J. Poksińskiego, Warszawa 1997, mps, BAON, s. 252–255 oraz B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 133–136.

⁸ A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. I, Warszawa 1996, s. 75.

⁹ B. Dzieciół, *Wojskowy Sąd Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, WIH, MiD, IV/96/190, s. 4–10. Zob. też: B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 203–211.

¹⁰ A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, dz. cyt., s. 75.

rejonowe. Koncepcja utworzenia sieci wojskowych sądów *specjalnych*, zorganizowanych na wzór sowieckich trybunałów NKWD, przeznaczonych do orzekania w sprawach o przestępstwa *kontrewolucyjne*, pojawiła się już na początku 1945 r. Wiązało się to z uznaniem, że istniejąca sieć wojskowych sądów garnizonowych nie jest wystarczająca do skutecznego wyeliminowania przeciwników *władzy ludowej*.

W lutym 1945 r. powstał w Wydziale Sądownictwa Wojennego przy Naczelnym Dowództwie *ludowego* WP projekt powołania sieci sądów wojskowych *ds. bezpieczeństwa publicznego*, działających w ramach struktur MBP. Projekt ów przewidywał, że sieć sądów *ds. bezpieczeństwa publicznego* będzie rozbudowana, poczynsz od szczebla 16 sądów wojewódzkich, a skończywszy na specjalnym wydziale w NSW. Podsiadłość tych sądów miała dotyczyć osób cywilnych oraz funkcjonariuszy MBP i MO. Do powołania tych sądów nie doszło w 1945 r., ponieważ pojawiły się poważne kontrowersje pomiędzy NDWP i MON a MBP, w kwestii w ramach jakiego resortu miałyby owe sądy działać. Oba resorty nie chciały przyjąć nowych sądów na swój etat¹¹.

Ostatecznie do powołania sądów wojskowych *ds. bezpieczeństwa publicznego* doszło na początku 1946 r. Nadano im nazwę *wojskowych sądów rejonowych*. Pamiętać przy tym należy, że dekret prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. *Prawo o ustroju sądów wojskowych* także przewidywał sądy o tej samej nazwie, lecz nie miały one nic wspólnego z wojskowymi sądami rejonowymi powołanymi w 1946 r., ich właściwość rzeczowa dotyczyła wykroczeń i występów zagrożonych karą do 1 roku pozbawienia wolności oraz występów zagrożonych karą pozbawienia wolności powyżej 1 roku, jednakże tylko wtedy, gdy przewidywana orzeczona kara nie będzie wyższa niż 1 rok pozbawienia wolności. Były więc w zasadzie odpowiednikiem obecnych sądów grodzkich¹².

Podstawą powołania sieci wojskowych sądów rejonowych był rozkaz organizacyjny nr 023/Org. z 20 stycznia 1946 r., wydany przez naczelnego dowódcę – ministra obrony narodowej, marsz. Michała Żymierskiego, a podpisany także przez zastępcę NDWP *ds. polityczno-wychowawczych*, gen. dyw. Mariana Spychalskiego oraz szefa SG WP – gen broni Władysława Korczyca¹³. W punkcie 6 tego rozkazu

¹¹ A. Wesołowski, *Sądownictwo polskich formacji wojskowych na froncie wschodnim (1943–1945)*, dz. cyt., s. 255–256.

¹² Błędna jest więc, moim zdaniem, teza Bogdana Dzieciola, który stwierdził, że wojskowe sądy rejonowe działające w oparciu o przepisy dekretu z 29 września 1936 r. *Prawo o ustroju sądów wojskowych* były odpowiednikiem wojskowych sądów dywizyjnych działających na podstawie *pusw*. Bezsporne jest bowiem, że wojskowe sądy dywizyjne były uprawnione do orzekania we wszystkich sprawach i wymierzania kar śmierci. Przyrównywanie ich do sądów, które były uprawnione do wymierzenia kary do 1 roku pozbawienia wolności jest więc oczywistym nieporozumieniem. Por.: B. Dzieciol, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 213.

¹³ Rozkaz organizacyjny nr 023/Org. z 20 stycznia 1946 r., CAW, IV-501.1/A.149, k. 64–66, opublikowany jako aneks do: M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce*

powołano *Wojskowe Sądy (...) Rejonowe o rzeczowym zakresie działania Wojskowych Sądów (...) Okręgowych*. Zaznaczono przy tym, że nowe sądy będą podlegać bezpośrednio NSW, a nadto, że ich właściwość miejscowa będzie obejmować obszar danego województwa. W punkcie 10 rozkazu nr 023/Org. powołano 14 WSR-ów oraz jeden wydział zamiejscowy: w Warszawie, w Lublinie, w Rzeszowie, w Kielcach (z siedzibą w Radomiu), w Łodzi, w Krakowie, w Katowicach, we Wrocławiu¹⁴, w Bydgoszczy¹⁵, w Poznaniu, w Białymstoku, w Koszalinie, w Olsztynie, w Gdańsku¹⁶, oraz Wydział Zamiejscowy WSR w Koszalinie z siedzibą w Szczecinie.

Na mocy tegoż rozkazu polecono prezesowi NSW zorganizować nowe sądy do 15 lutego 1945 r. Z innych postanowień rozkazu wynikało, że koszty utrzymania sieci WSR-ów będzie ponosić ministerstwo sprawiedliwości.

W rozkazy nr 023/Org. minister obrony narodowej przywołał, jako podstawę prawną swojego działania, przepis art. 17 pusw¹⁷. Wyraźnie stwierdzić trzeba, że w rzeczywistości powołanie wojskowych sądów rejonowych nie miało podstawy prawnej. Odwołać się w tym miejscu należy po raz kolejny do treści art. 17 pusw, który stanowił, że NDWP (minister obrony narodowej) *określa, przy jakich jednostkach (formacjach) wojskowych poza armiami, okręgami, admiralicjami, korpusami i dywizjami tworzy się wojskowe sądy danych jednostek*. Tak więc utworzenie sądu innego rodzaju, niż wskazane w art. 12 § 1 pusw, było dopuszczalne tylko wtedy, gdy były to sądy wojskowe tworzone przy jednostkach (formacjach) wojskowych, działające jako wojskowe sądy tych jednostek (formacji). Tymczasem nie może budzić wątpliwości, że wojskowe sądy rejonowe powołano nie przy jednostkach (formacjach) wojskowych, ale – dla danego województwa, jak to wyjaśniono w punkcie 6 ust. b) rozkazu nr 023/Org. Były to więc jakby *wojskowe sądy wojewódzkie*. Termin *województwo* zaś bez wątplenia nie może być podciągnięty pod termin *jed-*

w latach 1944–1956, (w:) *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, praca zbiorowa pod red. R. Bäckera i P. Hübnera, Warszawa 1997, s. 142–145.

¹⁴ O WSR we Wrocławiu zob.: K. Szważyk, *Winni? Niewinni? Dolnośląskie podziemie niepodległościowe (1945–1956) w świetle dokumentów sądowych*, Wrocław 1999, s. 57 i n. oraz tenże, *Golgota Wrocławska 1945–1956*, Wrocław 1996, s. 103 i n.

¹⁵ O WSR w Bydgoszczy zob.: Z. Biegański, *W smudze kainowego cienia. Skazani na śmierć przez sądy wojskowe na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945–1954*, Bydgoszcz 2000, s. 33–43 i n.

¹⁶ O działalności WSR w Gdańsku zob.: A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w latach 1944–1950 w Polsce*, rozprawa doktorska napisana w Katedrze Historii Państwa i Prawa Polskiego Wydziału Prawa i Administracji UG pod kierunkiem prof. A. Sylwestrzaka., mps, Sopot 2000, s. 384–385 oraz 390–394 oraz B. Rusinek, Z. Szczurek, *Dzieje drugiej konspiracji niepodległościowej na Pomorzu Gdańskim w latach 1945–1956*, Gdańsk 1999, s. 35 i n.

¹⁷ Obok art. 17 pusw minister obrony narodowej powołał się także na przepisy art. 6 i art. 12 pusw. O ile powołanie się na art. 6 pusw miało jeszcze pewne uzasadnienie, o tyle powołanie się na art. 12 pusw było całkowicie chybione, co więcej przepisy tego artykułu – zawierającego wszystkie rodzaje sądów wojskowych – nie pozostawiają wątpliwości, że powołanie WSR-ów na gruncie pusw było niemożliwe.

nostki (formacji) wojskowej. Celowe naginanie normy przepisu art. 17 pusz. nosi wszelkie znamiona oczywistego, cynicznego bezprawia, uprawianego w dodatku przez naczelne organa władzy państwowej *Polski Ludowej*. Powyższy stan rzeczy upoważnia do postawienia tezy, że wojskowe sądy rejonowe nie miały podstawy prawnej do zaistnienia, w istocie były więc organami pozasądowymi. Konsekwencją powyższego winno być uznanie wyroków – naturalnie wszystkich – wydanych przez wojskowe sądy rejonowe nie tylko za nieważne, ale wręcz za nieistniejące (*non existens*)¹⁸. Teza o nielegalności wojskowych sądów rejonowych wydaje się być już utrwalona w piśmiennictwie¹⁹.

Rozkaz nr 023/Org. był ogólną podstawą do wydawania w późniejszym okresie dalszych rozkazów nakazujących formowanie poszczególnych WSR-ów. Już z dniem 20 maja 1946 r. dokonano formalnie przekształcenia polegającego na utworzeniu WSR w Szczecinie i likwidacji WSR w Koszalinie. Równocześnie b. WSR w Koszalinie przekształcono w Wydział Zamiejscowy WSR w Szczecinie z siedzibą w

¹⁸ Inaczej problem został potraktowany przez autorów ustawy z 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego, w której to ustawy art. 1 stwierdzono, że uznaniu za nieważne podlegają nie tylko orzeczenia organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości, ale także orzeczenia organów pozasądowych. Wykładni, w jaki sposób należy rozumieć termin *organ pozasądowy* w rozumieniu art. 1 ustawy, dał Sąd Najwyższy, wyjaśniając, że był to taki organ państwa polskiego, który nie będąc ani organem ścigania, ani organem wymiaru sprawiedliwości, miał – na podstawie przepisów prawa obowiązujących w okresie od 1 stycznia 1944 r. do 31 grudnia 1956 r. – uprawnienia procesowe do orzekania w sprawach o czyny uznane za przestępstwa. Na tle tej definicji pojawiają się dwie poważne wątpliwości. Pierwsza – czy wojskowe sądy rejonowe rzeczywiście miały uprawnienia procesowe do orzekania, skoro podstawa ich powołania jest oczywiście wadliwa? Druga – czy w państwie prawa należy sądowno stwierdzać nieważność orzeczenia (wyroku) wydanego przez organ pozasądowy, czy można stwierdzać nieważność wyroku nieistniejącego prawnie? Jak się wydaje właściwsza byłaby formuła postanowienia stwierdzającego *nieistnienie* wyroku, rozstrzygającego także o uprawnieniu, bądź braku uprawnienia (w przypadku skazania za przestępstwo pospolite), do odszkodowania i zadośćuczynienia. Zob.: ustawa z 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego, Dz.U. 1991, Nr 34, poz. 149. oraz postanowienie SN z 28 stycznia 1993 r., Wz 214/92, OSNKW, 1993, z. 7–8, poz. 53.

¹⁹ Por.: J. Poksiński, *Sędziowie wojskowi w latach 1944–1956. Próba zarysowania problemu*, „Niepodległość i pamięć”, nr 1 (7), zeszyt 1, Warszawa 1997, s. 37–38 oraz przywoływana przez niego praca Jacka Rzeszutka, *Ustawodawcze i ustrojowe mechanizmy bezprawia sądowego w wojskowym procesie karnym w latach 1944–1956*, (w:) *Stalinizm w Wojsku Polskim w latach 1945–1956 (Materiały sesji popularnonaukowej)*. Piła 12 grudnia 1990, s. 116; a także A. Lityński, M. Kallas, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000, s. 230–231; A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956*, (w:) *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod red. W. Kuleszy i A. Rzeplińskiego, Warszawa 2000, wydanie II poprawione, s. 18–19; M. Zaborski, *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, praca zbiorowa pod redakcją Witolda Kuleszy i Andrzeja Rzeplińskiego (recenzja), „Palestra”, 2001, nr 3–4, s. 182–183.

Koszalinie²⁰. Ów Wydział Zamiejscowy został zlikwidowany na mocy rozkazu nr 04/47 DSS MON z 5 marca 1947 r.²¹.

Łącznie w latach 1946–1955 funkcjonowało 17 wojskowych sądów rejonowych. W kolejnych latach po 1946 r., ze względu na zmiany w podziale administracyjnym kraju i utworzenie województw opolskiego i zielonogórskiego, sformowano WSR w Opolu, WSR w Zielonej Górze²² i ponownie WSR w Koszalinie²³. Nastąpiło to na mocy rozkazu Sztabu Głównego WP z 20 lipca 1950 r. oraz decyzji DSS MON z 7 sierpnia 1950 r.²⁴.

Część z owych WSR-ów powstała na bazie likwidowanych WSG (np. WSR Kielcach z siedzibą w Radomiu powstał w wyniku przekształcenia tamtejszego WSG w WSR²⁵, WSR w Katowicach poprzez *przeobrażenie* tamtejszego WSG w WSR²⁶, WSR w Olsztynie wskutek przejścia szefa i kadry WSG w Przemysłu²⁷). Te najszybciej sformowano i te najszybciej podjęły działalność orzeczniczą. Jak donosił w kwietniu 1946 r. naczelnemu dowódcy prezes NSW, *sądy, które poprzednio pracowały jako garnizonowe, a obecnie przeszły na etaty sądów rejonowych, nie było specjalnych trudności w przeorganizowaniu i sądy te pracują jako rejonowe normalnie*²⁸.

Inna część nowotworzonych wojskowych sądów rejonowych była formowana przy wydatnym oparciu się o bazę wojskowych sądów okręgowych. Prowadziło to

²⁰ Formowanie WSR w Koszalinie i WSR w Szczecinie jawi się w dostępnych opracowaniach jako zagmatwane. Co więcej, niektórzy autorzy nie zauważają, że jako pierwszy, na mocy rozkazu nr 023/Org., powstał WSR w Koszalinie. Zob.: M. Żukowski, *Sądownictwo wojskowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1946–1954*, (w:) *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, pod red. T. Maciejewskiego, Koszalin 1999, s. 361, 370–371; tenże, „Szeptana propaganda” w orzecznictwie Wojskowego Sądu Rejonowego w Koszalinie w latach 1950–1955, (w:) *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, dz. cyt., s. 304–305; A. Kochoński, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, dz. cyt., s. 125; B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 203–213; A. Jaracz, *Orzecznictwo i działalność wojskowych sądów rejonowych na Pomorzu Środkowym w latach 1946–1955, Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, dz. cyt., s. 198.

²¹ M. Żukowski, *Sądownictwo wojskowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1946–1954*, dz. cyt., s. 370.

²² O działalności WSR w Zielonej Górze zob.: B. Biegalski, *Działalność Wojskowego Sądu Rejonowego w Zielonej Górze w latach 1946–1956*, „*Studia Zielonogórskie*”, pod red. A. Toczewskiego, t. IV, Zielona Góra 1998, s. 57–68.

²³ B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 213.

²⁴ K. Szwagrzyk, *Winni? Niewinni? Dolnośląskie podziemie niepodległościowe (1945–1956) w świetle dokumentów sądowych*, dz. cyt., s. 57.

²⁵ CAW, 929/63/97, k. 38 – *Sprawozdanie za miesiąc marzec 1946 r. z pracy Wojskowego Sądu Garnizonowego w Kielcach z siedzibą w Radomiu a obecnie Wojskowego Sądu Rejonowego w Kielcach z siedzibą w Radomiu szefa WSG i WSR mjr Michała Kowalskiego*.

²⁶ CAW, 929/63/97, k. 91 – *Sprawozdanie z działalności Wojskowego Sądu Rejonowego w Katowicach za czas od 1 marca 1946 r. do dnia 31 marca 1946 r. p.o. szefa WSR – kpt. Aleksandra Wareckiego*.

²⁷ Zob.: B. Łukaszewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie 1946–1955*, Olsztyn 2000, s. 41.

²⁸ CAW, 929/63/99, *Sprawozdanie z działalności sądów wojskowych za miesiąc marzec 1946 r. prezesa NSW płk. Aleksandra Michniewicza*.

do takich sytuacji, jaka miała miejsce w Łodzi, kiedy to w pierwszych miesiącach 1946 r. w ramach bazy organizacyjno-technicznej i kadrowej jednego WSO funkcjonował tak WSO, jak i WSR. Sędziowie WSR orzekali w WSO, zaś sędziowie WSO – w WSR, a szefowie obu sądów przez parę miesięcy składali jedno, wspólne sprawozdanie do NSW²⁹. Z kolei w Poznaniu płk Władysław Garnowski złożył w kwietniu 1946 r. prezesowi NSW równocześnie dwa sprawozdania: jako szef WSO w Poznaniu oraz jako szef WSR w Poznaniu³⁰.

Formowanie pierwszej sieci wojskowych sądów rejonowych zakończono do maja 1946 r. Prezes NSW z dumą meldował naczelnemu dowódcy w dniu 17 czerwca 1946 r., że *Organizacja Wojskowych Sądów Rejonowych dobiegła końca*³¹.

Osoby kierujące pracami WSR nazywano szefami (a więc jak w sądach wojskowych I szczebla). Pierwszymi szefami wojskowych sądów rejonowych byli: ppłk Benjamin Karpiński (WSR w Warszawie), mjr Wacław Trzepiński (WSR w Lublinie³²), mjr Stanisław Mercik (WSR w Rzeszowie), mjr Michał Kowalski (WSR w Kielcach z siedzibą w Radomiu)³³, kpt. Mikołaj Nippe (WSR w Łodzi), mjr Zbigniew Zawistowski (WSR w Krakowie), kpt. Włodzimierz Ostapowicz (WSR w Białymstoku), mjr Stanisław Baraniuk WSR w Katowicach), mjr Władysław Garnowski (WSR w Poznaniu), mjr Bronisław Ochnio (WSR we Wrocławiu), kpt. Stanisław Stasica (WSR w Bydgoszczy), mjr Jan Krzechowiec (WSR w Olsztynie), mjr Filip Feld (WSR w Szczecinie), mjr Kazimierz Stojanowski (Wydział Zamiejscowy WSR w Szczecinie z siedzibą w Koszalinie)³⁴.

²⁹ O wspólnym działaniu WSO i WSR w Łodzi zob.: CAW, 929/63/97, k. 117–124 – *Sprawozdanie z pracy Wojskowego Sądu Okręgowego i Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi za miesiąc kwiecień 1946* szefa WSO w Łodzi – ppłk. Mariana Osowskiego i szefa WSR w Łodzi – mjr. Mikołaja Nippe; CAW, 929/63/98, k. 78–84 – *Sprawozdanie z pracy Wojskowego Sądu Okręgowego i Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi za miesiąc kwiecień 1946* szefa WSO w Łodzi – ppłk. Mariana Osowskiego i szefa WSR w Łodzi – mjr. Mikołaja Nippe; CAW, 929/63/100, k. 8–17 – *Sprawozdanie z pracy Wojskowego Sądu Okręgowego i Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi za miesiąc maj 1946* szefa WSO w Łodzi – ppłk. Mariana Osowskiego i szefa WSR w Łodzi – mjr. Mikołaja Nippe.

³⁰ CAW, 929/63/97, k. 84 – *Sprawozdanie z pracy Wojskowego Sądu Rejonowego w Poznaniu za miesiąc marzec od dnia 20 marca do 31 marca 1946 r.* szefa WSR w Poznaniu – ppłk. Władysława Garnowskiego oraz CAW, 929/63/97, k. 85 – *Sprawozdanie z pracy Wojskowego Sądu Okręgu Poznańskiego za miesiąc marzec 1946 r.* szefa WSO w Poznaniu – ppłk. Władysława Garnowskiego.

³¹ CAW, 929/63/100, k. 170 – *Sprawozdanie z działalności sądów wojskowych za m-c maj 1946 r.* prezesa NSW płk. Aleksandra Michniewicza.

³² Kolejnymi szefami WSR w Lublinie byli, aż do kwietnia 1955 r., ppłk Zbigniew Zawistowski, ppłk Ryszard Wiercioch, mjr Juliusz Surażski oraz ppłk Bronisław Ochnio. Zob. C. Wójcik, *Rola i zadania sądownictwa wojskowego w okresie represji politycznych, 1944–1956*, „Pamięć i sprawiedliwość”, „Biuletyn” GKBZpNP, t. XXIX, Warszawa 1996, s. 106–107.

³³ Powodem umieszczenia siedziby kieleckiego WSG i WSR w Radomiu była bardzo duża aktywność podziemia niepodległościowego w Kielcach i okolicach.

³⁴ B. Dzięcioł, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 213.

Szczególną pozycję w sieci wojskowych sądów rejonowych zajmował WSR w Warszawie (niekiedy wykazywany jako WSR Nr 1). W sądzie tym rozpoznawane były sprawy, do których największe znaczenie przywiązywało MBP. W praktyce było przyjęte, że sprawy, w których śledztwo prowadziło MBP, a nie WUBP lub PUBP, rozpoznawał warszawski WSR³⁵. Na czele tego WSR każdorazowo stał wyjątkowo zaufany sędzia wojskowy, poza ppłk. Beniaminem Karpińskim byli to ppłk Jan Hryckowian, płk Władysław Garnowski, płk Aleksander Warecki, ppłk Mieczysław Widaj, płk Jan Radwański.

Rozformowywanie wojskowych sądów rejonowych nastąpiło w latach 1954–1955. Najpierw – w dniu 6 maja 1954 r. – rozformowano WSR w Kielcach, WSR w Koszalinie i WSR w Rzeszowie. W dniu 22 listopada 1954 r. rozformowano WSR w Opolu i WSR w Zielonej Górze. Wszystkie pozostałe 12 wojskowych sądów rejonowych rozformowano na mocy rozkazu z 25 kwietnia 1955 r., wydanego na skutek uchwalenia kilkanaście dni wcześniej ustawy z 5 kwietnia 1955 r. o *przekazaniu sądom powszechnym dotychczasowej właściwości sądów wojskowych w sprawach karnych osób cywilnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa publicznego, Milicji Obywatelskiej i Służby Więziennej*³⁶.

Zdaniem Bogdana Dzieciota sędziowie WSR-ów pełnili wyjątkowo odpowiedzialną i trudną służbę: *Działalność wojskowych sądów rejonowych napotykała na określone trudności. Znienawidzone przez wrogie podziemie, atakowane na forum sejmu i rządu przez legalną opozycję mikołajczykowską, borykały się w dodatku z własną słabością (...). Były konstrukcją nową, nieznaną w dotychczasowej historii wojskowego i powszechnego wymiaru sprawiedliwości. Mimo to, zdaniem tego apologety komunistycznego sądownictwa wojskowego, bilans dokonań WSR-ów jest dodatni, ponieważ przebieg procesów odbywających się przed tymi sądami wojskowymi ujawniał antypolskie oblicze kierowników i członków nielegalnych organizacji działających na zlecenie wrogich Polsce ośrodków zagranicznych. Demaskował istotę i zakusy imperializmu. Uczył patriotyzmu masy ludowej i stanowił groźne ostrzeżenie dla tych warstw i grup polskiej reakcji, które – wyczekując na chwile słabości władzy ludowej – gotowe były skoczyć tej władzy do gardła*³⁷.

W podobnym tonie wypowiedzieli się inni luminarze ludowego wojskowego wymiaru sprawiedliwości. M.in. Jerzy Drohomirecki i Henryk Kostrzewa stwierdzili w 1973 r., że wojskowe sądy rejonowe znajdowały się w *pierwszym szeregu walki kla-*

³⁵ Protokół z narady partyjnej aktywu partyjnego Najwyższego Sądu Wojskowego i Zarządu Sądownictwa Wojskowego, przeprowadzonej z udziałem szefa Głównego Zarządu Politycznego gen. Bryg. (Janusza) Zarzyckiego i zastępcy szefa GZP WP płka (Bronisława) Bednarza w dniach 20 i 21 listopada 1956 r., (w:) J. Poksiński, „My, sędziowie nie od Boga...”. Z dziejów Sądownictwa Wojskowego PRL 1944–1956, Warszawa 1996, s. 211–212 (głos płk. Mieczysława Widaja).

³⁶ A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, dz. cyt., s. 125.

³⁷ B. Dzieciot, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwaleniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, dz. cyt., s. 216 i 224.

sowej, były w pierwszej linii frontu krwawej walki z bandami kontrrewolucyjnego podziemia. (...) Pracownicy wojskowych sądów rejonowych przeszli twardy „chrzest” sądowy, rozpoznając duże ilości (tak w oryg. – M.Z.) spraw w warunkach niemal spartańskich, nie licząc się z godzinami urzędowymi i rezygnując niemal zupełnie z życia osobistego. Stanowią oni jeszcze obecnie trzon oddanej kadry wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej³⁸.

³⁸ J. Drohomirecki, H. Kostrzewa, XXX-lecie sądownictwa wojskowego w PRL, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 1973, nr 3, s. 317.